

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 342(477)

Крусян А. Р., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ (В КОНТЕКСТІ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА)

У системі політико-правових цінностей сучасного українського конституціоналізму основоположне значення мають цінності, що визначають мету та зміст принципів конституціоналізму. До таких основних цінностей сучасного конституціоналізму відносяться людина та її конституційно-правова свобода, право та верховенство права, а також демократія.

В системе политико-правовых ценностей современного украинского конституционализма основополагающее значение имеют ценности, которые определяют цель и содержание принципов конституционализма. К таким основным ценностям современного конституционализма относятся человек и его конституционно-правовая свобода, право и верховенство права, а также демократия.

The system political and legal values of modern Ukrainian Constitutionalism are fundamental values that define the purpose and content of the principles of constitutionalism. These core values of modern constitutionalism are a person and constitutional freedom of a person, rights and the rule of law and democracy.

В сучасний умовах конституційного реформування та модернізації України питання аксіологічного виміру національного конституційного права набувають значної актуалізації як важливого гуманістичного орієнтира та правового підґрунтя подальшого розвитку України в напрямку її розбудови як демократичної, правової, соціальної держави з дієвими інститутами громадянського суспільства, де людина є «найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України).

Аксіологічний вимір конституційного права розкривається через аналіз цінностей конституціоналізму, які за своїм змістом відносяться до конституційних цінностей, що складають предмет конституційної аксіології. Більш того, конституційна аксіологія в правовій науці розглядається як «форма безпосереднього відношення до моделі та практики реального конституціоналізму» [1, с. 9]. Втім конституційна аксіологія в сучасній Україні ще практично не сформувалася як самостійний науковий напрямок у системі конституційно-правової науки. Проблема конституційних цінностей тільки починає досліджуватися та є *terra incognita* науки конституційного права. Аналогічний висновок можна зробити і щодо питання про взаємозв'язок конституціоналізму з конституційними цінностями, що є новим і важливим, оскільки «зумовлю синтагму конституції та конституційного порядку» [2, с. 111].

В сучасній конституційно-правовій науці немає уніфікованого підходу щодо визначення природи (сутності) та відповідного поняття конституційних цінностей. Для з'ясування цих питань потрібно звернення до концепції сучасного українського конституціоналізму. Саме філософія сучасного конституціоналізму є методологічним інструментарієм розкриття сутності конституційних цінностей як гуманістичних, демократично-правових, універсальних орієнтирів (цілій та настановлень), що мають формалізоване відображення в конституції держави, виявляються в конституційно – оціночній, інтерпретаційній і контрольній діяльності органів конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику.

Цінності сучасного українського конституціоналізму складають певну систему, до якої належать цінності, що визначають: спрямованість (мету) конституціоналізму та зміст його принципів (людина, конституційно-правова свобода, право та верховенство права, демократія тощо), тобто це цінності основоположного характеру; нормативну основу конституціоналізму (конституція як цінність, інтегративне праворозуміння на основі вчень природно-правової, легістської, лібертарно – юридичної аксіології); інституціонально-функціональну основу конституціоналізму (публічна влада, зокрема проблема цінності державної та публічно-самоврядної влади, народний суверенітет).

Цінності конституціоналізму мають політико-правову природу. Цей висновок ґрунтується на тому, що конституціоналізм за своєю суттю є політико-правовим феноменом, а за формою, змістом та функціональним призначенням його можна визначити як – публічно-правову

систему конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, яка (ця система) спрямована на обмеження (самообмеження) державної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини. Змістом системи конституціоналізму є Конституція, конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість та конституційний правопорядок, які також мають політико-правовий вимір.

Основоположне значення у системі цінностей конституціоналізму мають ті з них, які визначають мету та зміст принципів сучасного українського конституціоналізму. Тому особливого композиційного значення в системі цінностей конституціоналізму набувають людина та її конституційно-правова свобода, а також право, верховенство права та демократія, як основні цінності сучасного українського конституціоналізму.

Генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму свідчить, що людина – це його основна цінність, а демократично-правова сутність конституціоналізму детермінована метою забезпечення конституційно-правової свободи людини.

Свобода як стан особистості в суспільстві – одна з найважливіших та дискусійних проблем у правовій науці. Свобода завжди належала до вищих соціальних та політико-правових, демократичних цінностей. Так, англійський політолог В. Грінліф, аналізуючи класичні ліберальні ідеї, у своїй роботі «Британська політична традиція» резюмував, що ще в працях Локка «ми знаходимо вимоги свободи і недоторканності особи» [3, с. 16], при цьому першорядне значення має свобода окремої людини як самостійної розумної істоти, незалежної і рівної серед собі подібних. Інші зарубіжні дослідники зазначають, що «до вищих цінностей, щодо яких зараз на Заході існує досить висока однастайність, належать свобода, справедливість, безпека та прогрес» [4, с. 12-13]. Серед вітчизняних вчених також поширеною є концепція щодо існування «системи цінностей, яку виробило людство у процесі свого розвитку», з акцентуванням уваги на тому, що «у соціальному та особистому житті фундаментальну роль відіграють такі цінності: свобода, відповідальність, рівність, справедливість» [5, с. 106]. Таким чином, свобода, поряд із рівністю, справедливістю та іншими політико-правовими, демократичними концептами, належить до тих «вічних цінностей», до яких суспільство прагнуло за різних історичних епох. Слід зазначити, що в різних умовах вони набувають різного значення, тобто їх зміст є не статичним, а схильним до перманентних змін діалектичного характеру, відповідних розвитку конституціоналізму в конкретній країні. Зокрема, зміст цих категорій також

відрізняється особливостями в українських реаліях, українському конституціоналізмі. Із перелічених категорій найбільше потребує своєї конкретизації з юридичної точки зору «свобода», оскільки це запозичена юриспруденцією філософська категорія і, крім того, саме вона є найближчою до юридичних фікцій. Слід зазначити, що Платон, міркуючи про свободу як про «благо демократії і до чого вона ненаситно прагне», застерігав, що «саме це (надмірна свобода. – А. К.) її й зруйнує» [6, с. 92-93]. Водночас свобода більше, ніж інші цінності, потребує захисту, оскільки через об'єктивні та суб'єктивні чинники понад усе піддається посяганням.

Якщо трактувати свободу людини з правової точки зору, в контексті конституціоналізму, то принципового значення набуває розкриття концепту свободи через визначення її співвідношення з правом. Зв'язок свободи та права обґрунтовано у працях класиків правової думки. Так, за Гегелем, «система права – це царство здійсненої свободи» [7, с. 24]. Розвивав ідею щодо взаємозалежності свободи та права представник історичної школи права Г. Ф. Пухта, який обґрунтовував вихідний тезис: «основним поняттям права є свобода» [8, с. 279]. Сучасні дослідники також наголошують на зв'язку права та свободи особистості: «Кінцевою метою права як соціального інституту є забезпечення свободи кожного та умов для розвитку особистості» [9, с. 99]; «право має виступати як міра свободи» [10, с. 18]. Можна зробити висновок, що свобода людини у суспільстві безпосередньо відображається у праві, затверджується, втілюється та реалізується через право.

Конституційно-правова свобода – це свобода в межах, окреслених правом і заснованою на ньому конституцією держави. При цьому принцип конституційно-правової свободи поширюється на всіх суб'єктів конституційних правовідносин, у тому числі і на особу, і на державу. Конституційно-правова свобода особи полягає в можливості «робити все, що прямо не заборонено законом». На відміну від свободи індивіда, свобода держави, її органів та інших суб'єктів (юридичних осіб публічного права) полягає в можливості робити тільки те, що «прямо передбачено законом». Крім того, наявність у держави суверенітету дає змогу говорити про її свободу у світовій спільноті. Спільне між наведеними свободами полягає у тому, що жодна з них не може бути безмежною. У сучасному конституціоналізмі свобода має конституційно-правові межі. Право забезпечує, і це є особливо важливим для торжества конституціоналізму, не тільки «свободу для» – для активної діяльності, дійового самовираження особистості, але й «свободу від» – від обмежень та втручання в життєдіяльність особистості.

Змістом конституційно-правової свободи людини є індивідуальна свобода як реально існуюча незалежність від неправового (неконституційного) втручання держави та інших соціальних суб'єктів в сферу індивідуальної життєдіяльності людини.

Конституційно-правова свобода пов'язана не тільки з проблемою взаємовідносин людини та держави, вона передбачає й відповідні відносини між вільними індивідами, які мають засновуватися на принципі правової рівності. Рівність щодо конституціоналізму – це не просто стан, за яким «ніхто не має більше іншого» (Дж. Локк), а таке підґрунтя демократичного суспільства, в якому сприйнятий і функціонує принцип справедливості. Сучасна правова наука поняття «справедливість» розглядає як багатогранне явище. Звертався до цієї категорії й Конституційний Суд України. Так, у його рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [11] йдеться: «ідеї соціальної справедливості», «ідеологія справедливості» розглядаються, відповідно, як прояв принципу верховенства права та «якість», що об'єднує «елементи права». При цьому резюмується, що справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. У сфері реалізації права, за правовою позицією Суду, справедливість проявляється у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення. Справедливе застосування норм права визначається як «недискримінаційний підхід, неупередженість». Звідси – справедливість співвідноситься з принципом правової рівності. У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [12] справедливість пов'язується з розмірністю – «елементом принципу справедливості» та зазначається, що елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України. Аналіз наведених рішень дає змогу зробити висновок, що принцип справедливості детермінується з принципами рівності (домірності) й розмірності (пропорційності).

Отже, справедливість у правовому контексті означає неупередженість органів правосуддя; політичну та ідеологічну нейтральність органів публічної влади та управління; непосягання індивідів на взаємні права і можливість законної протидії у разі подібних посягань; відплата по заслугах, особистих здібностях і якостях при гарантованості надання рівних можливостей; урахування взаємних інтересів соціальних суб'єктів. Звідси конституційна рівність, заснована на принципі справедливості, означає в аспекті основних цінностей конституціоналізму:

рівні конституційні (основні, фундаментальні) права й обов'язки; рівність перед законом; надання гарантованих конституцією, рівних правових, економічних, політичних та ін. можливостей; відсутність будь-якого прояву дискримінації. Конституційно-правова свобода людини передбачає певні взаємовідносини між людиною та державою, а також між вільними індивідами. Ці взаємовідносини ґрунтуються на принципах: пріоритету прав та інтересів особистості у відносинах з державою, відсутності глобального (абсолютного) контролю з боку публічної влади; конституційної рівності на основі справедливості між вільними індивідами.

Таким чином, конституційно-правова свобода людини як цінність сучасного конституціоналізму – це юридичний (конституційно-правовий) та фактичний стан людини в суспільстві та державі, при якому людина є фізично, економічно, політично, духовно незалежною (вільною) від будь-яких неправових (неконституційних) обмежень та втручань у всі сфери індивідуальної свободи з боку публічно-владних та інших соціальних суб'єктів.

До основних цінностей сучасного конституціоналізму також відносяться ті політико-правові явища, які визначають сутність конституціоналізму та зміст його основних принципів, а саме це право та демократія.

Так, генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму, змістовно-структурний аналіз його системи надає можливості зробити висновок про демократично-правову сутність конституціоналізму, тобто конституціоналізм за своєю природою є правовим феноменом політико-соціальної дійсності, з визнанням установчої ролі народу в системі конституціоналізму.

Отже, концепти «право» та «народовладдя» є визначальними щодо сутності конституціоналізму. Проте конституціоналізм є не просто проявом установчої влади народу як владного суверена, а проявом демократії.

Демократія, маючи глибоке історичне коріння, завжди привертала до себе пильну увагу. Впродовж століть до ідей демократії зверталися вчені, філософи і політики, розвиваючи та доповнюючи їх новими гранями. Так, про демократію міркували філософи Стародавньої Греції (Перікл, Платон, Арістотель, Епікур), ідеологи епохи Нового часу (Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон, А. Токвіль, І. Франко), сучасні вчені [13,14,15]. Не маючи на меті викладення теорії демократії, широко представлені у політологічній та юридичній літературі, уявляється за необхідне виокремити основоположні характеристики демократії з метою розкриття демократично-правової сутності сучасного українського конституціоналізму. Множинність

вимірювань демократії в теорії та практиці (кожна історична епоха вносила свої характеристики до поняття демократії і розставляла свої акценти) породжує концептуальну невизначеність. Так, у сучасній юридичній і політологічній літературі виділено й обґрунтовано різні типи і форми демократії: «античну демократію», «сучасну демократію», «ліберальну демократію», «нові демократії», «конституційну демократію», «демократію диктатури пролетаріату», «суспільну демократію», «суверенну демократію», «плебісцитарну демократію», «ідентитарну демократію», «тоталітарну демократію», «елітарну демократію», «консоціативну демократію» тощо. При цьому демократія визначається багатоаспектно, як: народовладдя, форма держави, форма і принципи організації політичних партій і суспільних об'єднань, політичний режим, політичний світогляд і політична цінність, політичний процес, принцип міжнародного права [16, с. 15 – 37]. У політологічній літературі висловлювалася навіть думка про те, що «демократія – це поняття, яке рішуче не піддається визначенню». Проте далі автор цієї тези, не надаючи власного визначення цьому феномену, зазначає, що поняття демократії він використовує «як синонім того, що Р. Даль називає «поліархією», розкриваючи її, за Р. Далем, не як «таку систему влади, яка повністю втілює в себе всі демократичні ідеали», а як таку, «яка достатньою мірою наближається до них» [17, с. 38].

Уніфікованим підходом до визначення класичної демократії є її отождолення з владою народу або з волею більшості. Такий підхід має глибоке історичне та етимологічне коріння («демос кратос» – влада народу, історично вперше вжив це поняття старогрецький історик Фукідід). Л. Дюгі у своєму дослідженні, присвяченому теорії держави, розглядаючи демократичні доктрини, зараховував до них «всі ті доктрини, які джерело політичної влади вбачають у колективній волі суспільства, що підкоряється цій владі, і які вчать, що політична влада законна лише тому і остільки, оскільки її встановлено керованим нею колективним цілим» [18, с. 34]. На думку сучасної російської вченої В. В. Комарової, «демократизм держави виражено у забезпеченні в ньому народовладдя» [19, с. 8]. Британський професор Р. Саква, пов'язуючи демократію з волею більшості (за Арістотелем), сутність демократії вбачає «у можливості здійснення контролю за урядом» [20, с. 63], що, по суті, додає демократії інструментальності та, відповідно, підсилює владу народу. Проте думається, що сприймати демократію як прояв сутності конституціоналізму та його основну цінність, тільки через волю й панування більшості, є, щонайменше, теоретично неправильним, а більше того – практично небезпечним. Демократії новітнього часу (демократія диктатури пролетаріату, соціалістична демократія) наочно підтвердили, що воля

і влада більшості не завжди є благом. Цей висновок підтверджується не тільки історією держав пострадянського простору, але й біблійськими істинами, як сказано у Святому писанні (Євангеліє від Марка): «Пілат, бажаючи зробити угодне народу, відпустив їм Варавву, а Ісуса, б'ючи, віддав на розп'яття».

Демократія як влада народу, в контексті розгляду її як цінності конституціоналізму, повинна забезпечувати, крім всього іншого, інтереси меншості та прав і свобод людини, її слід розглядати як гармонічний баланс між повагою волі більшості і захистом прав меншості. Виміром демократичності, як цінності конституціоналізму, є народовладдя, спрямоване на забезпечення прав та свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи. Це може бути практично можливим тільки за умови панування у суспільстві права, забезпечення його верховенства. Сучасний демократичний процес має бути заснований на принципі верховенства права.

Маючи давню історію (дослідники принципу верховенства права вбачають його коріння у Стародавній Греції і Стародавньому Римі), верховенство права не втрачає, а навпаки, набуває все більшого значення для сучасності. Як справедливо зазначено в науковій літературі, «верховенство права – це наслідок довготривалої західної політичної традиції, що у підсумку явила світові багатогранний юридичний принцип, якому ще за часів виникнення було відведено роль сурмача, що кличе до справедливості» [21, с. 1629]. Підтримка цього принципу є унікально всеосяжною, оскільки за верховенство права виступають всі, практично без винятку, країни, незважаючи на відмінності в їх економічних, політичних, правових системах. Крім того, принцип верховенства права набуває міжнародного (наднаціонального) значення. Отримуючи своє відображення у міжнародних документах, цей принцип набуває статусу міжнародно-правового стандарту для країн, що прагнуть побудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства, а також є умовою інтеграції у світові та регіональні спільноти.

Принцип верховенства права набуває надважливого значення і для України, що прагне формування демократичного суспільства і правової держави і яка також включилася у процес європейської інтеграції. Цей принцип відображено в Конституції (ст. 8) та законах України, а також у ряді міжнародних договорів, однією із сторін в яких є Україна.

Верховенство права посідає особливе місце – воно стає політико-правовим ідеалом як всієї світової спільноти, так і окремих країн. Проте ані в юридичній науковій літературі, ані в нормативно-правових джерелах немає єдиного, уніфікованого його визначення. Звідси набуває

концептуального значення Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/ 2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) [11]. У цьому рішенні сформульовано таку правову позицію Конституційного Суду України: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо». Крім того зазначено, що «одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується тільки законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовано суспільством і обумовлено історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [11]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який, виходячи з такої правової позиції Конституційного Суду України, може бути й несправедливим. Проте у ньому простежуються позиції юридичного позитивізму.

Л. Г. Лукаїдес зазначає, що «концепція верховенства права поступово розширилася і увібрала в себе різні вимоги правосуддя і справедливості». Розглянувши прецедентну практику Євросуду, він приводить характеристики принципу верховенства права [22], аналіз яких дозволяє зробити висновок, що Європейський суд з прав людини, виходячи зі своїх цілей і завдань, принцип верховенства права пов'язує із забезпеченням захисту прав і свобод людини. При цьому він не дає загального визначення верховенства права.

В юридичній літературі підкреслюється, що «Євросуд постійно акцентує ситуативність змістовної інтерпретації поняття права (а, таким чином, і поняття верховенства права). Традиційно уникаючи такого вкрай абстрактного визначення (дефініювання) загального поняття права, яке можна було б поширити на всі без винятку конкретно-історичні й конкретно-суб'єктні життєві випадки» [23]. Євросуд вважає верховенство права принципом, «властивим кожній статті Конвенції» (постанова Євросуду з прав людини у справі «Амуур проти Франції»), яким належить керуватися при тлумаченні Конвенції.

На підставі наукового аналізу теоретичних концепцій про верховенство права, практики Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України щодо його застосування, теоретично обґрунтованим і практично можливим є розгляд верховенства права як такого політико-правового стану, за якого публічно-владні інститути держави, громадянське суспільство та інші соціальні суб'єкти діють виключно на основі права (у його інтегративному розумінні). Феномен верховенство права у контексті сучасного

конституціоналізму виявляється у сукупності таких засад: наявності раціонально необхідної та достатньої сукупності (ієрархічної системи) нормативно-правових актів, що відповідають засадам справедливості, свободи, рівності, гуманності, розмірності (пропорційності) при обмеженні суб'єктивних прав, виходячи з інтегративного праворозуміння; повному врегулюванні суспільних відносин, що потребують такої регламентації (при цьому слід враховувати, що, згідно з інтегративним підходом, право – це не тільки офіційні правові встановлення, але й інші форми вираження права); здійсненні (функціонуванні) публічної влади виключно на основі та в межах права, тобто обмеженні публічної влади правом – верховенство правового обмеження публічної влади; визнанні багатоаспектної ролі права у громадянському суспільстві, його розвиток як правового суспільства; гарантуванні, забезпеченні та захисті прав і свобод людини в правовому порядку; відповідному стані суспільної свідомості на основі поваги до права як соціальної цінності та засобу захисту правди і справедливості, інтересів усього суспільства у цілому та кожної окремої людини.

Таким чином, право та принцип верховенства права, людина та її конституційно-правова свобода, а також демократія, як основні політико-правові цінності сучасного конституціоналізму визначають перспективний вектор розвитку українського суспільства та держави в напрямку формування демократичної, правової держави та розвинутого громадянського суспільства, де людина визнається найвищою соціальною цінністю.

Література:

1. Крусс В. И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы / В. И. Крусс // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 2. – С. 7-14.
2. Савчин М. В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні / М. В. Савчин // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 1. – С. 111-120.
3. Див.: Greenleaf W. H. The British political tradition. Vol. 1. / Greenleaf W. H. – London; New York, 1983. – 352 p.
4. Clapham A. Human Rights in the Private Sphere / Andrew Clapham. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 389 p.
5. Шемшученко Ю. С. Вибране / Шемшученко Ю. С. – К. : Юрид. думка, 2005. – 592 с.
6. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1: Античность. Восточные цивилизации. – 1999. – 750 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; [пер. з німец. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К. : «Юніверс», 2000.

8. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / [нац. обществ. -науч. фонд; рук. науч. проект. Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999 – Т. 3. – 829 с.
9. Козловський А. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А. Козловський // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Правознавство. – 1996. – Вип. 4-5. – С. 98-99.
10. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 36 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про визначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
12. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.
13. Нудненко Л. А. Теория демократии / Нудненко Л. А. – М. : Юристъ, 2001. – 95 с.
14. Основы демократії / [Бессонова М., Бірюков О., Бондарчук С. та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
15. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / Селіванов В. М. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.
16. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / Ковлер А. И. – М. : Ин-т государства и права Российской академии наук, 1997. – 102 с. – (Серия «Новое в юридической науке и практике»).
17. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; [пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
18. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги; [репринтное воспроизведение издания 1908 г.]. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 957 с. – (Антология европейской юридической мысли).
19. Комарова В. В. Механизм непосредственной демократии современной России (система и процедуры) / В. В. Комарова. – М. : Формула права, 2006. – 560 с.
20. Саква Р. Подотчетность, конституционализм и некоторые модели власти в посткоммунистической России / Р. Саква // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2 (63). – С. 63 – 79.
21. Головатий С. Верховенство права: український досвід. – Кн. 3 / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – 1277 – 1747 с.
22. Лукаидес Л. Г. Принцип верховенства права и права человека / Л. Г. Лукаидес [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonazakon.ru>.
23. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України [Електронний ресурс] / П. М. Рабінович // Інтернет-видання «Юриспруденція on-line». – Режим доступу: www.pravo.lviv.ua.